

ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭЛДИК ТАБЫШМАКТАРЫНДА АЙ МЕНЕН КҮН (ЭТНОФОЛЬКЛОРИСТИКАДАН ЭТНОФИЛОСОФИЯГА КАРАЙ)

PAMİR KIRGIZLARININ HALK BİLMECELERİNDE AY VE GÜNEŞ (ETNO-
FOLKLORİSTİKTEN ETNO-FELSEFEYE)

Sulayman Turduyevič KAYIPOV

Prof. Dr., Kırgız Cumhuriyeti Milli Bilimler
Akademisi, A. A. Altmışbaev Felsefe,
Hukuk ve Sosyal-Politik Araştırmalar
Enstitüsü, Baş Araştırmacı,
sulayman_kayipov@hotmail.com

Makale Geliş Tarihi: 12 Aralık 2022

Makale Kabul Tarihi: 21 Aralık 2022

Өзөкчө

Бул макалада көздөлгөн *максат* памир кыргыздарынын *Ай менен Күн* жөнүндөгү этнофилософиялык ойлом натыйжаларын жаңыдан, илимий талаптарга ылайык жазылып алынган, ишенимдүү фольклордук тексттердин негизинде талдап көрсөтүү, ошону менен бирге, социалдык-гуманитардык илимдер тутумундагы мына ушул жаңы багытка таандык илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнү колго алуунун зарыл экендигин ыспаттоо болуп саналат.

Макаланын *булактык негизин* автордун Түркияда жашап жаткан памир кыргыздарынын арасынан 1997-жылдын май айынан тартып ушул күнгө чейинки жыйнап, иреттеп келген, азырынча жарыялана элек элдик табышмак тексттери, анын ичинен *Ай менен Күн* жөнүндө айтылган табышмак өрнөктөрүнүн белгилүү бир тобу гана түздү. Илимий талдоолор жекеден жалпыга, жөнөкөйдөн татаалга карай сыпаттоо усулуна ылайык ишке ашырылып, акырында жалпылаштырылган этнофилософиялык корутунду чыгарылды.

Урунттуу сөздөр: Ай, Күн, этнофилософия, памир кыргыздары, табышмак.

Öz

Bu makalenin *amacı*, Pamir Кыргызларынын *Ay ve Güneş* hakkındaki etno-felsefi düşüncelerinin sonuçlarını, bilimsel gerekliliklere uygun olarak kaydedilmiş güvenilir halk bilimi metinleri temelinde analiz etmek ve aynı zamanda, sosyal ve beşeri bilimler sisteminde yeni bir yön olan bu bağlam dahilinde bilimsel araştırmalar ortaya koymanın zarureti açıklığa kavuşturmaktır.

Makalenin *kaynaksal* dayanağını yazar tarafından Türkiye'de yaşayan Pamir Кыргызлары arasından Mayıs 1997'den beri derlenip düzenlenen *Ay ve Güneş* ile ilgili, henüz yayınlanmamış bilmece metinlerinin bir grubudur. Bilimsel analizler özelden genele, basitten karmaşığa doğru betimleme ilkesine göre yapılır ve sonunda genelleştirici bir etno-felsefi sonuca varılır.

Anahtar kelimeler: Ay, Güneş, etno-felsefe, Pamir Кыргызлары, bilmece.

1. Киришүү

Этнофилософиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү социалдык-гуманитардык илимдер тармагынын салыштырмалуу жаңы багыты болгондуктан, маселени жөнөкөйлөтүү, айтылып жаткан ойдун баарыга жеткиликтүү болушун камсыздоо максатында, бул жолу, Ай менен Күндүн жалгыздан, өз алдыларынча, ошондой эле экөө гана биргелешип, жупташып денотаттык кызмат аткарган 29 (жыйырма тогуз) табышмак өрнөгүн гана талдоого алуу менен чектелүүнү туура көрдүк. Башкача айтканда, *Ай* менен *Күндүн* өздөрүнөн башка, алсак, *асман*, *жылдыздар*, *Жер* ж.б. сыяктуу объектилер менен бирге, чогуу айтылган дагы 28 (жыйырма сегиз) табышмак тексти кийинки изилдөөлөр үчүн калтырылды. Маалымат үчүн айта кетчү болсок, эл оозунан жазылып алынган 761 (жети жүз алтымыш бир) табышмактын, варианттары менен кошо алганда, 57 (элүү жети) даанасы “космостук” табышмактар болуп саналат.

Табышмак тексттери илимий талапка ылайык, этнокультурологиялык контекстинен ажыратылбай, курамдык элементтерин толук сактоо менен жыйналгандыктан, илимий булак катары колдонулууга толук жарамдуу. Ар бир табышмак өрнөгү эл оозунда кандай жашаган болсо, ошондой бойдон берилди – тексттердин фонетикалык, лексико-грамматикалык жана стилистикалык жактарын адабий нормага жакындатуу аракетин жасалган жок.

Табышмактар буга чейин, дүйнөнүн бардык жеринде, негизинен филология илимдеринин энчиси катары эсептелип, көбүнчө, фольклористикалык изилдөөлөрдүн гана бутасы болуп келди (Абдыракунов, 1973: 27; Аникин, 1988: 176; Быкова, 1996: 105-107;

Мукамбаев-Таштемиров, 1971; Rémy Dor, 1980; Başgöz-Tietze, 1999). Табышмактар көлөмүнүн салыштырмалуу кыска жана сан жагынан өтө арбын болбогон паремиологиялык жанр экендигине карабай, социалдык-гуманитардык илим тармактарынын ар биринин өкүлдөрү тарабынан терең жана кылдат изилдөөгө алынышы керек болгон этнофольклордук мурас (Садовников, 1996: 335; Кравцов, 1983: 448; Сендерович, 2008: 208).

Табышмактар оозеки көркөм сөз өнөрүнүн паремиологиялык бир жанры, көркөм ойлоонун өзгөчө туундусу, баарыдан мурда, элдин дүйнөтааным тажрыйбаларына негизделген, жалпы адамзаттык маданий феноменге айланган, көп функциялуу рухий мурас экендигин илимий-теориялык деңгээлде таануунун, мындан кийинки аткарыла турган илимий изилдөөлөрдүн парадигмаларын да ошого жараша ыкчам жаңылоонун мезгили келди (Сендерович, 2008: 208; Кауиров, 2010).

2. Жекеден жалпыга, жөнөкөйдөн татаалга

Жазуу маданияты анча өнүкпөгөн элдерде салттуу оозеки чыгармачылыкка өзгөчө милдеттер жүктөлө тургандыгы маалым; ал мектеп, университет, театр, адабият, ал турсун, музей жана архивдердин вазыйпасын да аткарууга мажбур болгон. Памир кыргыздарынын фольклору да, бардык жанрдык ар түрдүүлүгү менен бирге, коомдук аң-сезимдин компоненти катары келип чыгып, мезгил талабына жараша өнүгүп, өзгөрүп отурган (Кауиров, 2010: 181-189). Жердеги кубулуштарды да космостук объектилердин абалы аркылуу түшүндүрүүгө, аныктоого көнгөн памир кыргыздары, албетте, *Ай* менен *Күн* сыяктуу негизги космологиялык объектилер жөнүндө ой жорушкан, алардын көркөм образдарын түзүшкөн. Ал көркөм образдар элдик табышмактардан да орун алган. Ошондуктан, табышмактар памир кыргыздарынын аалам жөнүндөгү түшүнүктөрүн, аны таанып-билүү тажрыйбаларын камтып, этнофилософиялык багыттагы изилдөөлөр үчүн ишенимдүү булак кызматын өтөп бере алат. Табышмактарды жалпы этнологиялык планда изилдөө иштеринин да оңдуу жолго коюла электигин белгилөөгө тийишпиз (Кайыпов, 1916: 173–177; Кайыпов, 2011: 162–166).

2.1. Ай

Ай – памир кыргыздарынын баамына эң көп чалдыгып, мифтик түшүнүктөр менен курчалган; ырым-дарым, жөрөлгө жана диний ишенимдерден да өз ордун тапкан, ал эми, элдик лирикада салттуу

көркөм салыштыруулардын курамдык түзүлүшүндө образ катары кызмат өтөгөн космологиялык объект. Ал этностун аң-сезимине асман кендигиндеги түбөлүктүү, сырдуу, касиеттүү, адам тагдырына оң же терс таасир тийгизе алуучу, тынымсыз өзгөрүп турган, ыйык жана көрктүү нерсе катары орногон. Анын ар кыл көрүнүшү, белгилери, абалы, таасири элдик табышмак айтуучулардын да баамынан сыртта калган эмес. *Айдын* өзү, жүзү, жарыгы, тынымсыз кыймылда болушу, анын жаңы тууган, жарым болгон жана толгон абалдары ондогон табышмактардан орун алган. Адегенде, денотаты жалгыз *Ай* гана болгон, эң жөнөкөй, тек жандырмактуу 14 (он төрт) табышмакка дит багып көрөлү.

Айдын тептегерек болуп толуп турган жана жарым айлана түрүндөгү абалы памир кыргыздарынын көркөм ойлоосунда тандырга (же казанга) жапкан тегерек *нанды*, күмүш *табакты*, асылып турган тегерек *кузгуну* эске салгандыгын көрөбүз. Төмөнкү 3 (үч) табышмакта *Ай* патир (*пәтир*¹) нанга окшоштурулат. Эң жөнөкөй, баарыга аттын кашкасындай таанымал, мына ошол таанымал болгондугу үчүн табышмак айтышуу процессинде колдонулбаган, бирок адамдардын эстутумунда бекем сакталып кала берген табышмак өрнөгү төмөнкүдөй:

Бир тегерек *пәтир*,

Өзлөмгө татыр –

Бу не? (*Толгон Ай*, М.Э., 18.05.1997)².

¹ Тексттен учураган кээ бир диалектилик сөздөрдү жана адам аттарын айтылышына жакын жазуу максатында, кыргыз алфавитинде болбогон айрым тамгалар колдонулду. Мисалы, памир кыргыздарынын говоруна мүнөздүү, [а] жана [е] тыбыштарынын ортосундагы ачык, ичке үндүү [ә] тыбышын, анын кыска [э], жарым созулма [э̃] жана созулма [ээ] түрлөрүн жазуу үчүн Ә, э, ӗ тамгалары, ошондой эле, артчыл, жумшак [һ] тыбышын жазуу үчүн Х, х тамгалары урунулду. Анан да: [а], [ы], [о], [у], [ө], [ү], [э], [и] тыбыштарынын жарым созулма түрлөрү Ä, ä, Ы ы, Ö ö, У у, Ө ө, Ү ү, Э э тамгалары менен жазылды.

² (*Толгон Ай*, М.Э., 18.05.1997) – Макалада текстинин тыкан жана кыскача болушун көздөп, мисалга алынган табышмактар тууралуу маалыматтарды көбүнчө ушул тартипте берүүнү туура көрдүк. Ар бир табышмак текстинен кийин кашаанын ичинде, салыштырмалуу кичиртилген ариптер менен (9,5 п) берилген бул маалыматтар үч бөлүктөн турат: табышмактын жандырмагы (карайтылган жантык тамгалар менен), табышмакты айтып берген кишинин аты-жөнү (кыскартылган баш тамгалар менен), табышмактын жазылып алынган датасы (күнү, айы, жылы сандар менен). Мисалы, келтирилген кыскартууну: “Табышмактын жандырмагы – *Толгон Ай*, ал 1997-жылдын 18-майында Мәмазийә Эртүрк Нәжмидин уулунан (кыскартылып берилген, толук окулушун макаланын аягында алфавит тартиби боюнча жайгаштырылган “*Респонденттер*” аттуу тизмеден таба аласыз) жазылып алынган” деп чечмелөөгө болот.

Мындай табышмактар башка, жаңы табышмактардын жаралышы үчүн калып, үлгү кызматын да өтөгөн. Ушул эле табышмактын *Айдын* жарым абалына карата өзгөртүлүп, жаңыча айтылгандыгын да көрүүгө болот. Толук, 15 күндүк *Айдын* көрүнүшү *тегерек пәтир* (тегерек патир) түрүндө элестелсе, ал эми анын толо элек, же толгондон кийинки кемиген абалы *жэрти пәтир* (жарты патир) шекилин көз алдыга келтирген:

Жар башында *жэрти пәтир*,
Өлөмгө татыр –
Муну билет чыгӑрсын,
Билвесен, башыңы сәэл катыр.

(*Жарим Ай*, М.-Ө.К., 05.10.1997).

Ал эми төмөнкү табышмактын жайы бир аз башкараак. Башкараак болушу, биринчи иретте, анын көркөм формасы/мазмуну менен байланыштуу. Бул табышмак текстинде ушул эле *пәтир* образынын кыскача сюжет аркылуу берилгендигине күбө болобуз:

Саар туруп базарга бардым,
Бир *тегерек пәтир* алдым,
Алдым дэ, койнума салдым,
Кеч кирди эде,
Түндүкө асып койуп,
Худаа деп жатып калдым –

Тапкыла! (*Толгон Ай*, М.Т., 26.06.1997).

Бул үч табышмактын денотаты менен аны белгилеген *образ* канчалык бирдей болсо да, үчөө үч башка көркөм туунду болуп эсептелет жана паремиологиялык стилдин өнүгүү жолун, демек, этностун көркөм ойлоо тарыхынын ар башка этаптарын көрсөтөт.

Айдын көктөн – аларды курчап турган тоолордон да бийик жерден орун алышы аны убактылуу асылып турган, учуру келгенде “жашырынып” (*жәшинип*) калган нерсе менен салыштырууга жол ачкан. Айрым табышмактарда асылып турган нерсе конкреттүү буюмдардын аты менен аталгандыгын, мисалы, алтын күзгүгө (*алтын айнек*), күмүш табакка (*гүмүш тавак*) окшоштурулгандыгын көрөбүз. Алсак:

Алтыннан айнек астым,
Айдыңы эәләмгә жетти –

Бу не? (*Ай*, М.Э., 18.05.1997).

Үй үстүндө *гүмүш тавак* –
Бу нимине, ойлон, тап.

(*Толгон Ай*, Ж.Йу., 20.09.2001).

Космологиялык объектилердин канчалык кол жеткис, зор жана сакралдуу, кээде алар жөнүндө кеп салуу, же аларга орунсуз мамиле жасап алуу тагдыр өзгөртүүчү таасирлерди жаратышы мүмкүн делип эсептелип келгендигине карабай, *Ай*, *Күн* баш болгон асман телолорунун элесин элдин күндөлүк турмушунда дайыма колдонулуп келген, таанымал, башка бир нерсе менен чаташтырып алууга мүмкүн болбогон, салттуу буюмдардын образдары аркылуу берүү табышмак метафорасын/салыштыруусун жаратуунун мыйзам ченеми десе болот.

Айдын адеп жаңырган убагындагы жана акыркы күндөрүндөгү көрүнүштөрү да памир кыргыздарынын эстетикалык баамынан сыртта калган эмес. *Жаңырган Айды* жаркыраган кылыч (*гылыч*) сыпатында көрүшкөн:

Кырда *гылыч* жаркырайт –
Бу нимне, билсең айт.

(*Жаңырган Ай*, Б.К., 09.06.2003).

Айдын ар кандай абалы жана көрүнүштөрү сыяктуу эле, анын негизги атрибуту болгон жарыгы да табышмактардан өз ордун тапкан. Төмөнкү кош жандырмактуу табышмакта толгон *Ай* менен анын жарыгы метафоралаштырылган:

Ээлэмгэ *эйрэн* төктүм,
Синэр-синбес болуп турат,
Алагай көз чакчайып көрүп турат.

(*Айдын жарыгы*, *Ай*, М.Ч., 16.05.1997).

Бул табышмакта толуп турган *Айдын* көрүнүшү *алагай көз*, ал эми анын айланага тегиз тийип турган жарыгы болсо, төгүлгөн айран (*эйрэн*) менен ассоциалаштырылган. Айта кетүүчү нерсе, *Айдын* жарыгын сүткө салыштыруу (“*Ай сүттөй жарык*”) кыргыз тилинде кеңири колдонулса да, аны *төгүлгөн айранга* окшотуучу тилдик факт али каттала элек болучу. Бул окшотууну табышмак жанрынын стилдик мүмкүнчүлүгү менен гана түшүндүрүүгө болот – демек, тилде анчалык белгилүү болбогон, же такыр эле учурабаган сөз же сөз айкаштары да, табышмак айтышуу салты жараткан дискурста жаңыча колдонулуп, мааниси туура кабыл алына берет.

Ошентип, буга чейин *Ай* жөнүндөгү эң жөнөкөй, тек жандырмактуу (бирөө гана жуп жандырмактуу) табышмактар жөнүндө сөз кылдык. *Айдын* ар түрдүү абалын, көрүнүшүн айрым-айрым образдар аркылуу көркөм чагылдырган төмөнкү татаал жандырмактуу табышмак көркөм ассоциациясынын байлыгы жагынан атайын бөлүп айтууга татыйт:

Овалыда – колдогу гылыч,
Ортосуда – жууган май,
Ахырыда – алтын така –
Муну тапбаганнын,
Бэдэни адэм болсо дэ,
Башы – бака. (Ай, Эб.А., 18.09.2002).

Айдын эми эле жаңырган учурун (*овалыда*) колдогу кылычка (*гылыч*), он беши болуп толгон чагын (*ортосуда*) жууган майга³, акыркы күндөрдөгү көрүнүшүн (*ахырыда*) алтын такага окшоштуруп келип, жаңы, татаал курамга ээ табышмак жаратышкан. Бул табышмакты стилдик жактан кыйла өнүккөн, метафоралуу ой жүгүртүүнүн жогорку деңгээлге жеткендигин күбөлөгөн табышмак катары бааласа болот. Табышмактын акыркы үч сабы, алардын лексика-стилистикалык уюштурулушу, көркөм мазмуну жагынан жанр жаратуучу касиетке ээ.

Дагы бир атайын белгилене турган нерсе, памир кыргыздарынын табышмактарында *Ай* статикалык, кыймылсыз, сырткы окшоштуктун констатацияланышы менен эле чектелген образ эмес. Ал, көбүнчө, динамикалуу, кыймылда турган, жандуу образ. Мисалы, *Ай* төмөнкү табышмакта: уктап калсаң кайтарып турган, түндөсү келип калган, күндүзү кетип калган күмүш түстүү (*гүмүш раң*) жылкы катары сыпаталат:

*Гүмүш раң байтал ат,
Уктап калсаң кайтарат,
Түндөсү бар, күндүз жок –
Бу нимне, ким тават?*
(Ай, Ж.Йу., 04.07.1997).

Нурун чачып турган *Айды* күмүш түстүү *байтал аттын* элеси аркылуу сыпаттоонун канчалык оригиналдуулукка ээ экендиги, ошол эле мезгилде, образ катары салттуу, кабыл алууга жеңил болгону айтпаса да белгилүү. Памир кыргыздарынын тилдик практикасынан кайсы бир жылкы түсүнүн *гүмүш раң* деп сыпатталышын али учурата элекпиз. Респонденттерден “Ушундай деп айтылабы?” деп сураганыбызда: “Ээ, табышмакта шонтип айтәверет анан” [Ж.Йу., 04.07.1997] деген жообу көп нерсенин башын ачат. Демек, табышмактар – жаңы образдуулук жаратуу үчүн тилдик каражаттарды жаңыча колдонууга жөндөмдүү, жаңы, мурда

---

³ *Жууган май, жууган май* – каймакты чалып, майын түшүрүп алгандан кийин аны муздак сууга салып мыжыгып жууп, сүтүн калдыктарынан арылтып туруп тоголоктоп коюшкан; тоголоктолгон, сызгырыла элек сары май толгон Айдын көрүнүшүнө окшотулган, же тескерисинче толуп турган Ай тоголоктолгон сары майга оешотулган.

болуп көрбөгөн көркөм элестерди жарата ала турган көркөм система, сырткы дүйнөнү таануу жана таанытуунун салттуу жолу, куралы, каражаты.

Айдын образынын сөз болгон табышмактардагы динамикалуулугунун төмөнкү мисалдарда андан да өрчүгөндүгүн көрөбүз:

*Бассам, басат,
Турсам, турат –
Бу нимне,
Муну билвесенер,
Силерди худай урат.
(Ай, М.А., 12.07.2003).*

*Маңсаң, маңгандай болот,
Турсаң, тургандай болот,
Жарыгы бар, ылыгы жок –
Бу не болот, тапкыла.
(Ай, С.А., 01.07.2002)*

*Бир жолу бар, айывайт да, жаңылвайт,
Түндөсү кычыртбай келип,
Күндүзү издесең тавылвайт –
Бу нимине, таап айт!
(Ай, М.Э., 18.05.1997).*

*Он бешинде толот,
Отгузунда өлөт –
Бу не деген болот?
(Ай, Ә.Э., 13.08.2001).*

Келтирилген төрт табышмакта тең *Ай* кыймылдуу: басат-, турат-, баскандай (*маңгандай*) болот-, токтогондой (*тургандай*) болот-, адашпайт- (*айывайт-*), жаңылбайт- (*жаңылвайт-*), чакыртпай (*кычыртбай*) келет-, жетилет- (*толот*), өлөт- ж.б. Ушул эле табышмактардын катарына образдуулугу этиш сөздөр аркылуу жаратылган төмөнкү 2 (эки) табышмакты да кошууга болот:

*Кеч киргенде асылат,
Жарык киргенде жэшинэт –
Бу нимне болот, тап!
(Ай, К.Ол., 30.09.2001).*

*Түндөсү түндүкө асылып калат,
Күндүзү көрүнбөй жэшинип калат –
Бу нимне деген галат?
(Ай, М.А., 13.08.2001).*

Ай тууралуу айтылган табышмактар ушуну менен эле чектелип калбайт. Биз буга чейин *Айдын* жеке өзү (же анын белгилери) жөнүндө айтылган табышмактар жөнүндө гана кеп кылдык. Кийинчерээк анын *Күн* менен бирге, жанаша, параллел, айкалыша айтылган табышмактар жөнүндөгү сөзгө да орун бермекчибиз. Азыр, жөнөкөйдөн татаалга карай баруу усулуна ылайык, жеке эле *Күн* (кээде анын белгилери) жөнүндө айтылган тек жандырмaktuу (*Күндүн* өзүнө таандык белгилер айтылган учурларда кош же, көп жандырмaktuу) табышмактар тууралуу сөзгө кезек берели.

2.2. Күн

Күн – памир кыргыздарынын аалам таануу, этнофилософия тажрыйбасында түшүнүк, концепт, категория, ой, идея, көз караш, пикир жана идеологиялар системасынын жаралышына түрткү берген өзгөчө космологиялык объект. Элдин түшүнүгүндө ал – бардык нерсенин себепкери, булагы. Памир кыргыздарынын элдик оозеки чыгармачылыгында бул көз карашты тастыктай турган мисалдар арбын. Ал өз алдынча, атайын изилдөөнү талап кылган олуттуу илимий маселе. Бул жерде *Күндүн* элдик табышмактарда учураган өрнөктөрү жөнүндө гана сөз болмокчу.

Күн тууралуу айтылган табышмактар сан жагынан *Ай* жөнүндө айтылган табышмактарга караганда кыйла аз. *Күндүн* жалгыз өзү жөнүндө айтылган жөнөкөй табышмактардын саны – 7 (жетөө) гана. Ошентсе да, элдин түшүнүгүндө негизги планета делип эсептелген *Күн*, памир кыргыздары үчүн тандануунун, кыялдануунун, ой жоруунун, көркөм ойлоонун, жаңы образдар жаратуунун булагы болуп келгендиги көрүнүп турат. *Күндүн* сырдуу, акыл жеткис жактары аны бир укмуштуу (*бир эжэйип*) космостук объект кылып көрсөткөн. Менин 1997-жылдын 18-майында Мэмэзийэ Эртүрк Нэжмидин уулунун айтуусу боюнча кагазга түшүрүп алган табышмагым бул жагынан көп сырдын ачкычы болуп бере алат. Ал төмөндөкүчө:

Бир эжэйип неме көрдүм,
Күйүп жатат – жыты жок,
Жылып жүрөт – путу жок,
Бэдэни бар, башы жок,
Жыл сүргөнгө жэши жок,
Атасы, энеси жок,
Агасы, жеңеси жок,
Көгөргөн көлдө үзөт кемеси жок,
Муну билвегеннин,
Карны толо пок, –

деген эркин ыр шекилинде курулган 10 (он) саптык тексттен турат. Бул табышмак – жандырмагынын жалгыз нерсе, *Күн* гана болгондугу үчүн жөнөкөй жандырмактуу табышмак, ал эми жанрдик-стилдик курулушу, поэтикалык түзүлүшү жагынан алганда, көп компоненттүү, поэтикалык ассоциацияга бай, кынтгыксыз жаратылган паремиологиялык чыгарма.

Тандануу – таанып билүүнүн алгачкы кадамы, башаты сыяктуу. Мына ушул табышмактан улам, памир кыргыздары өздөрүнүн ою менен элестөөлөрүндө болгон нерселерге дал келбеген, аларга коошпогон сыпат жана өзгөчөлүктөр менен оропара келген учурда гана тандана тургандыктарын айтууга болот. Демек, тандана билүү үчүн да таанып-билүү тажрыйбасынан көрөңгөлөрү сөзсүз эстутумда болушу керек деген кеп.

Бул табышмактан байыркы адамдардын сырткы дүйнөнү антропоморфтук шекилде кабыл алуу көнүмүшүнүн издери да ачык көрүнөт. Күндүн таң калыштуу жактары: анын жыты жок күйгөнү, буту жок болсо да жылып жүргөнү, денеси бар туруп башынын жок болгону, жашынын канча экенинин белгисиздиги, адамдарга окшоп ата-эне, ага-жеңе күтпөгөндүгү, кемеси жок туруп эле көлдө (асманда) сүзүп жүргөнү – мына ушул сапаттардын баары памир кыргыздары үчүн Күндүн *бир ажайып неме* түрүндө кабылданышынын айрым-айрым детерминанттары болуп саналат.

Бул табышмак памир кыргыздарынын сырткы дүйнөнү салтка, дүйнөтаануунун этностук матрицасына жараша кабылдап, ошону менен бирге, учурдагы адамдардын аң-сезимине, кабылдоосуна ылайык көркөм чагылдыра билгендигине: объективдүү чындык – анын субъективдүү кабылданышы – акырында, көркөм элес түрүндө айтылышы сыяктуу этаптарды башынан кечирүү тажрыйбасынын молдугуна урунттуу мисал боло алат; ал – миф, метафора жана көркөм фантазиянын, тилдик чеберчиликтин жуурулушунан келип чыккан кайталангыс чыгармалардын бири.

Памир кыргыздары бир жагынан, өздөрү таң калган, сырын толук чече албаган, таанып бүтө элек, экинчи жагынан, таанып-билип, турмушуна сиңип бүткөн болсо да, айрым белгилери жалпыга толук маалым болбогон, маалым болсо да, коомдо анчалык көңүл бурулбаган нерселерди таап чыгып, ошолорду табышмакка айландырышкан. Мына ошону менен, адамдардын сырткы дүйнө бөлүктөрүнө, көрүнүштөрүнө жана кубулуштарына рухий жактан жакын болуп, аларга чын дилден, сүймөнчүк менен мамиле кылууга, аларды асыл дүйнө катары кабыл алууга жол ачышкан.

Күн баш болгон космологиялык объектилер мына ошол чексиз таңдануу, коркуу, сыйынуу, ой жоруу, окшотуу жана даңктоолордун булагы болуп келген. Натыйжада, алардын көркөм образдары түзүлүп, улам кийинки муундарга оозеки берилип отурган; бара-бара алардын варианттары келип чыккан жана башка элдердин маданияттарынын таасирине да кабылып, байыган, өзгөрүүлөргө учураган. Ошентип, байыркы адамдардын ачкан чындыктары (мифтер) кийинчерээк метафорага, андан стилистикалык калыпка түшкөн көркөм салыштырууга, кээде эпитетке ж.б. тилдик каражаттарга айланып отурган.

Күндү кызарып бышкан анар (*кызарып пышкан нэр*) аркылуу метафоралаштырган табышмак кызыгууну туудурбай койбойт. Ал 2001-жылдын 20-сентябрында Жээнбек Йурдакул Пэрмэн уулунун оозунан жазылып алынган:

*Кызарып пышкан нэр,
Менин бир шондойум бар,
Жерде жатса чиривейт,
Сүда жатса эривейт,
Муну кыргыз нимне дейт?*

Бул табышмактын негизин түзгөн образ – *нэр* азыркы кыргыз адабий тилиндеги *анар* дегенди билдирет. Демек, *Күн* памир кыргыздарынын көркөм элестетүүсүндө *кызарып* (накта *кызыл* эмес) бышкан, Памир экосистемасынын элементи болбогон анар менен түспөлдөштүрүлгөн. Бирок, бир кызык нерсе, *нар/нэр* лексемасынын моңгол тилинде *Күндү*, арап тилинде отту билдиргени, эгерде *Күндүн сары атанга* окшоштурулганын эске алсак, *нар* сөзүнүн парс тилинде эркек төөнү билдиргени да өзүнчө кызык. Бул метафора бир гана этностун эмес, маданий алакалаштыкта болгон бир нече элдин түшүнүктөрүнүн, элестөөлөрүнүн айкалышынан, жуурулушунан келип чыккан болушу да мүмкүн.

Күн менен *Ай* кээде, ички мазмуну айрымалуу болсо да, сырткы көрүнүшү жагынан окшош образдар аркылуу табышмакка айландырылгандыгын учуратууга болот. Мисалы, *Күндүн* сырткы көрүнүш жагынан тегерек (айлана) түрүндө кабыл алынышы аны *Ай* сыяктуу эле, патир (*пәтир*) нанга окшотулушуна жол ачкан. Мисалы:

*Бир ыссык пәтир,
Ээлэмгә татыр –
Тавәлсаң әйт,
Тавәлвасаң, тамтаңдавай,
Тайыңды бер дә, шүк отур.
(Күн, А.О., 09.02.2003).*

Бир караганда, эки планета тең бир эле образ аркылуу берилип жатат. Бирок талдай келгенде когнитивдик пландагы айырмачылыктардын бар экендигине күбө болобуз. Бул жерде образдын өзүнөн да, ага жалганып айтылган эпитеттер чечүүчү роль ойногондугун көрүүгө болот. *Ай* жөнүндө айтылган табышмактарда ал *тегерек* жана *жэрти* деген сыпаттары аркылуу элестетилсе, бул табышмакта *Күн* анын маңызын, негизги өзгөчөлүгүн түзүп турган ысык табы (*ыссык* эпитети) аркылуу көркөм туюнтулат. Биринчисинде элестүү (изобразительный) образ келип чыкса, экинчисинде туюмчул (выразительный) ассоциация ишке ашууда. *Образ* бирөө болгону менен, анын функционалдык жагы эки учурда эки башка, бири-биринен айырмаланып турат.

Күндүн суткалык абалы – калыбынан жазбай чыгып-батып, күндүзгү жана түнкү убакытты аныктап туруу өзгөчөлүгү да элдин көркөм ойлоо элегине түшпөй койгон эмес. Төмөнкү эки табышмакта *Күн* өзүнүн абалын, ордун мезгил талабына ылайык улам өзгөртүп турган, “көз каранды” объект катары көрсөтүлөт:

Караңгыдан качат,
Каратоону ашат,
Күндүз кайтып келет –
Муну ким билет?

(*Күн*, М.-Ө.К., 07.06.1998).

Саар күлүп келет,
Кеч ийләп кетет –
Бу нимне, тавыңар

(*Күн*, П.А., 07.04.2003).

Тексттерден көрүнүп тургандай, караңгылыктын түшүшү *Күндүн* батышынын, же жарыктын жайылышы *Күндүн* чыгышынын натыйжасы эмес, тескерисинче, *Күндү* “караңгыдан качат”, “күндүз кайтып келет” деп, себеп менен натыйжанын орундары алмаштырыла сыпатталууда. Бул сыпаттоо реалдуу-логикалык негизге таянган сыпаттоо эмес, поэтикалык эффект жаратуу максатын көздөгөн көркөм ойлоо ыкмасы болуп саналат.

Эки табышмакта тең колдонулган, адамдын эмоциялык абалын билдирген этиш сөздөрдүн (*качат-*, *кайтып келет-*, *күлүп келет-*, *ийләп келет-*) колдонулушу, ыргак жана уйкаштык алардын көркөм чыгарма катары таасирлүүлүгүн, ошону менен бирге эле элестүүлүгүн арттырып турат.

Күндүн үй айбандарынын образдары аркылуу табышмак объектисине айландырылышы да абдан кызык. *Күн* төмөнкү эки

табышмактын биринде *атан*, биринде *тоок* менен салыштырылып, экөөндө тең *сары* эпитетинин колдонулгандыгын көрөбүз:

Узун бойлуу *сары атан*,
Мойнун салып сў ичет –
Бу нимне, ким билет?
(*Кун*, К.С., 29.04.2001).

Сары тоогум сўда ойнойт –
Ҳич болвосо шуну тап,
Тапбасаң ойун болвойт.
(*Кун*, М.Т., 21.06.1997).

Күн планетасынын түсүн дүйнөнүн бардык эле этностору бирдей өңдө көрө бербестиги маалым. Жогорудагы табышмактарга таянак, памир кыргыздары *Күндү* сары түстөгү асман телосу деп таанып келген. Ушунун өзү эле, аталган этностук топтун табышмактарда сакталаган дүйнө тааным тажрыйбасына байланыштуу маанилүү маалымат болуп эсептелет. Бирок, мына ушул жерден, жогоруда сөз болгон, *Күндү* кызарып бышкан анар (*кызарып пышкан нар*) менен түспөлдөш көргөн табышмактагы образ жаратуучу хроматикалык белгини да эске салуунун жөнү бар; аталган табышмакта *Күн* өң жагынан алганда *сары* эмес, *кызарып бышкан анар* түстөнүп тургандыгы айтылууда. *Күндүн*, болгондо да, этностун космологиялык түшүнүктөрүнүн чордонун ээлеген объектилердин биринин, түс жагынан эки башка көрүлүшү когнитивдик маселеби, же этностор аралык байланыштардын натыйжасыбы, аны атайын изилдөөлөр гана көрсөтө алат.

Ошентип, *Ай* менен *Күн* дүйнөнүн баарыга маалым, дайыма көңүл борборун ээлеп турган бөлүктөрү болгондугунан улам, памир кыргыздарынын табышмак жаратуу практикасында активдүү урунулган космологиялык объектилер болуп саналат. Табышмак айтууда, канчалык жакын жана таанымал болсо да, оңойчулук менен эске түшпөгөн, айтар замат элеси көз алдыга келе калбаган нерселерди “жашырып” айтып, жандырмагын табууну кыйындатуу, ошону менен жеңишке жетишүү максаты көздөлөт эмеспи. *Күн* менен *Ай* да элдик чыгармачылыктын бул жолунан обочо калган эмес, алардын бештен белгилүү сыпат жана өзгөчөлүктөрүн каймана айтуу, башка жандуу, жансыз нерселер аркылуу метафоралаштыруу жолу менен жаңы табышмактар түзүлгөнүн көрүүгө болот.

Ай тууралуу айтылган табышмактардын *Күн* жөнүндө айтылган табышмактардан сан жагынан арбын болушунун негизги себеби, *Айдын* көрүнүшүнүн, сырткы формасынын, түсүнүн көп түрдүү болуп, *Күнгө* караганда дайыма өзгөрүп, жаңыланып тургандыгында деп айтсак туура болот. Демек, бул эки асман телосунун

табышмактарда жаратылган образдарындагы аталган айырмачылыктар алардын адамдар тарабынан таанып-билип өздөштүрүлүш процессинде калыптанган элес-түшүнүктөрүндөгү (представление) туруктуулук менен өзгөрүлмөлүлүктүн (постоянное и переменное) катышынан келип чыккандыгы анык.

2.3. Ай менен Күн

Табышмактардын *тек* жандырмактуу, *жуп* же *көп* жандырмактуу болушу, бир жагынан, элдин көркөм ойлоосунун жөнөкөйдөн татаалга көздөй өнүккөндүгүн күбөлөсө, экинчи жагынан, табышмактардын поэтикалык стилинин, жанрдын көркөм өздөштүрүү кудуретинин арткандыгын билдирет. Албетте, ушунун баары, биринчи иретте, элдин дүйнөтааным тажрыйбасынын байышы, тереңдеши менен байланыштуу ишке ашат. Жуп жана көп жандырмактуу табышмактарда аны айткан адам да, жандырууга киришкен адам да тек бир нерсе жөнүндө эмес, эки же андан көп объект жөнүндө жана алардын ортосундагы ар түрдүү байланыштар тууралуу да ой жүгүртүүсү, акыл калчоосу, элестетүүсү керек болот. Төмөндөгү *Ай* менен *Күндү* бирге, катар айткан жуп жандырмактуу табышмактар көркөм түзүлүшү гана эмес, дүйнө тааным жагынан да кызыгууну туудурбай койбойт. Алсак, мисалга тартылып жаткан төрт табышмакта тең *Ай* менен *Күн* параллел коюлуп, мартабасы бирдей, жарыш түшүнүктөр катары сыпатталат. Бир табышмакта *Ай* менен *Күн* түбөлүктүү, түгөнбөгөн, берекелүү эки бирдей *нандын* образы аркылуу берилет:

Жавыктагы *жэрти нан*,
Жатып жесем түгөвөйт,
Керегедеги *кесик нан*,
Кетип жесем түгөвөйт –
Кана, муну ким билет?

(*Күн, Ай*, С.Г., 23.09.2003).

Тексттен көрүнүп тургандай, *Ай* менен *Күн* стилистикалык параллелизм ыкмасы аркылуу, бир катардагы, бир кылка түшүнүктөр катары табышмактатылып айтылганына күбө болуудабыз.

Табышмактардын ичинде, азыркы доор адамдарынын кабылдоосуна ылайык, *Ай* менен *Күндү* киндиктеш, ажыралгыс биримдикте, тек-жайы бирге нерселер катары көрсөтүү үчүн, бул эки асман телосу эки бир тууган (*акэ-үкэ*) кишиге салыштырылып айтылган өрнөктөр да бар:

Эки экэ-үкэ бирини бири кувалайт –
Бу нимине, тап дэ эйт.

(*Күн, Ай*, Б.К., 09.06.2003).

Экэ-үкэ кувалашып,
Качканы кетэлвайт,
Кууганы жетэлвайт –
Бул экөү нимне эке,
Билсең, билгендей эйт.

(*Күн, Ай*, Ж.Йу., 20.09.2001).

Эки табышмакта тең бири экинчисине жетиш үчүн жасаган кыймыл-аракетти билдирген бир эле этиш сөздүн *кувала-*, *кувалаш-* деген диалектилик формалары колдонулат. Демек, памир кыргыздарынын көркөм элестетүү тажрыйбасынан *Ай* менен *Күн* биринин артынан бири урма-дурма, калып-калбай, бирдей аралыкта куушуп жүрүп отурган (“Качканы кетэлвайт, Кууганы жетэлвайт...”)) бир мартабадагы нерселер түрүндө орун алган. *Ай* менен *Күндү* параллел, эштеш маанидеги нерселер катары элестетүүнүн, ошондой деп саноонун эң жогорку көркөмдүктөгү, кайталангыс үлгүсүн төмөнкү табышмактан көрө алабыз:

Худайым берген белек –
Дүйнөгө түркүк болгон
эки терек,
Бири алтын, бири гүмүш
болсо керек –

Тап! (*Күн, Ай*, М.Т., 21.06.1997).

Эч бир сөзүн алып коюуга, же арасына бирди-жарым сөз кошууга мүмкүн болбогон бул табышмакта орун алган метафоралардын оригиналдуулугу бүгүнкү күндүн адамын да таң калтырбай койбойт: *Ай* менен *Күндү* түбөлүктүү, дүйнөгө түркүк болгон, бири алтындан, бири күмүштөн жаратылган, жарыша өсүп турган эки терек аркылуу туюнтууга жетишүү үчүн элдин көркөм ойлоо тажрыйбасынын канчалык бай жана терең болушу керектигин атайын изилдөөлөр гана көрсөтө алат. Демек, памир кыргыздары *Ай* менен *Күндү*, дүйнөнү түзүп турган объектилердин ичинен бири-биринен ажыралгыс, бирисиз бири болбогон нерселер катары да эсептешкен. *Ай* менен *Күндүн* ар бирин өз алдынча таануу менен бирге экөөнүн биримдиги, керек болсо, бүтүндүгү тууралуу да ой жүгүртүүгө жетишишкен.

Ушул эле катарга *Ай* менен *Күндү* удаама-удаа, чаң чыгарбай келе жаткан эки жоргого салыштырган, стилдик жактан кыйла өнүктүрүлгөн бир табышмактын варианттарын да кошумчалоого болот. Мисалы, Жээнбек Йурдакул Пэрмэн уулунун айтуусунда 2003-жылдын 29-декабрында жазылып алынган:

Эки жорго жол жүрөт,
чаң чыгарвай,
Эки касап кой сойот,
кан чыгарвай,
Эсим кетти сырыны,
мен билэлвай,
Жол жүрсө – чаң чыкбаса,
Кой сойсо – кан чыкбаса –
бу кандай? –

деген табышмактын жандырмагы: *Күн, Ай, Эзрэйил, Жебрэйил*.
Көрүнүп тургандай, эки жорго – *Ай* менен *Күн*, эки касап – *Азрейил*
менен *Жебрейил*. Ушул эле табышмактын 2002-жылдын 26-июлунда
Эйдэр Эрдем Орозмамбет уулу менен Абдулгафур Эржийес Эдил
уулунун айтуусунда жазылып алынган варианты да бар:

Эки жорго тең келет
чаң чыгарвай,
Эки бөөрү жеп келет
кан чыгарвай -
Жовавыны билгендер
эйтэ койсун,
Билвегендер отурсун
дөм чыгарвай.

Келтирилген табышмактын бир кыйла татаалдаштырылган,
кошумча образдар менен байытылган, стилистикалык жактан кыйла
такшалган айтылышы 2004-жылдын 12-июлунда Учү (Жакүт) Гүвен
Толубай Эжи кызынын айтуусунда кагазга түшүрүлгөн:

Эки жорго тең келет
чаң чыгарвай,
Эки бөөрү бир койду
жеп келет
кан чыгарвай,
Оң колумда беш жүздүк,
ал чыгарвай –
Ону тапкан жигитке
мен тийемин,
мал чыгарвай.

Бул табышмактын жандырмагы да кыйла татаал: *Күн, Ай, Азрейил*
(*Эзрэйил*), *Жебрейил* (*Жэбрэйил*), адамдын өмүрү (*эдэмнин омуру*),
беш убак (*вакыт*) намаз болуп, 6 (алты) жандырмактан турат.
Стилистикалык параллелизм принцибинде курулган бул
табышмакта *Ай* менен *Күндү* өз ара жарышып, чаң чыгарбай,
удаалаш келе жаткан *эки жоргонун* динамикалуу, метафоралык
образы аркылуу көркөм туюнтат.

Жыйынтыктап айтканда, табышмактар *Ай* менен *Күндүн* ар бирин өз алдынча, жалгыздан чагылдырган болсо, анда бир эле объектинин бир же бир нече белгиси гана алынат да, алардын башка объектилер менен болгон ар түрдүү байланыштары көңүлдүн сыртында калат. Тескерисинче, бул эки космостук объектилер бирге айтылган учурда алардын ортосундагы байланыштар алдыңкы планга чыгып, дүйнөтааным дагы бир баскычка жогорулаган болот.

Ушул жерден, кыстарма иретинде, таанып-билүү, образдардын иштелип чыгышы тууралуу маселелерге байланыштуу дагы бир кептин башын ача кетпесек болбойт. *Ай* менен *Күн* жогоруда келтирилген табышмактарда канчалык эгиз, жуп, параллел түшүнүктөр түрүндө көрүнүп жатса да, арткы планда алардын бир учурда семантикалык оппозициялар шекилинде да колдонулгандыгын каңкуулаган белгилер, бүдөмүк да болсо, сезилип турат. Мисалы, *Ай* менен *Күн*: (1) чыгышы боюнча – күндүз↔түндөсү, (2) жакындыгы боюнча – экэ↔үкэ (ага↔ини), (3) курамы боюнча – алтын↔күмүш, (4) табы боюнча – ысык↔суук, (5) күндүк циклы боюнча – качкан↔кууган ж.б. Ошондой болсо да, кең мааниде ала турган болсок, табышмактарда бул эки асман телосунун ортосундагы байланыштарды көрүү аракети жасалгандыгын көрөбүз.

3. Корутунду: этнофольклористикадан этнофилософияга

Эң алды менен айтылчу жыйынтык, жогорудагы ырааттуу жүргүзүлгөн илимий сыпаттоо жана талдоолордун натыйжасында, памир кыргыздарынын кылымдап оозеки айтып келген элдик табышмактары сырткы дүйнөнү, анын ичинде космосту, турмуштук-практикалык, ойломдук-логикалык жана кыялый-эстетикалык жактан өздөштүрүүнүн эң урунттуу артефакттарын камтыган; сыйымдуу, бай көркөм дүйнө түрүндө калыптанып, өнүгүп, коомдук вазипасын муңбай аткарып келген, сакталган; ошону менен бирге эле, бүгүнкү күндө, өзүн жараткан жана ушул кезге чейин алып жүргөн кыргыз этностук тобунун дүйнөтаанымын, этнофилософиялык көз караш жана ой корутундулар системасын изилдөөдө орчундуу булак катары колдонулууга жараган этнофольклордук, этнофилософиялык, этнологиялык казына экендиги белгилүү болду.

“Космостук” табышмактарда камтылган маалыматтарга таянсак, памир кыргыздары Памир тоолорун ислам дини менен тааныша элек чактарда өздөштүрүшкөн. Маселенин бул өнүгү өз алдынча изилдөөнү талап кылса да, азырынча, асман телолорун кабылдоо

жана элестетүүдө исламга чейинки ишенимдерге таандык белгилер арбын учурагандыгын айтууга болот. Алардын негизгиси анимисттик көз караш – ар бир асман телосун жандуу дүйнө катары кабыл алуу практикасы орун алган. Айрыкча, асман телолоруна антропоморфтук шекилдин ыроолонушун мүнөздүү көрүнүш десе болот.

Памир кыргыздарынын акыл-оюн көбүрөөк алагды кылган асман телосунун *Ай* экендиги аныкталды. Памир кыргыздары аны үй буюмдарынан: *колдогу кылыч, кырдагы жаркыраган кылыч, алтын күзгү, алтын така, күмүш табак, бир домпой* (6); азык заттардан: *жууган май, тегерек патири, жарты патири, айран, керегедеге кесик нан, конок загара* (6); жаныбарлардан: *күмүш түстүү байтал, жөжөсү көп өрдөк, сары тоок* (3); адамзаттан: *миң кою бар бир койчу, алагай көз* (2); мифологиядан: *галат* (1) болуп, баары 18 заттык образдардын жардамы менен элестеткен.

Айдын образынын заттык гана эмес, кыймыл аракетти, абалды билдирген этиш сөздөр аркылуу элестетилгендиги да абдан кызык: *басат-, турат-, асылат-, жашынат-, маңгандай болот-, тургандай болот-, адашпайт-, жаңылбайт-, келет-, кетет-, табылбайт-, асылып калат-, жашынып калат-, толот-, өлөт-* болуп, баары биригип, 15 (он беш) этиш сөз колдонулган.

Күн – памир кыргыздарынын элестөөсүндө, баарынан мурда, ажайып, таң калыштуу нерсе: *жыты жок күйөт, буту жок жылат, дениси бар башы жок, жашы белгисиз, ата-энеси жок, агасы-жеңеси жок, көлдө кемеси жок сүзөт* (1); үй буюмдарынан: *алтын дагара* (1); азык заттардан: *ысык патири, жабыктагы жарты нан, кызарып бышкан анар* (3); жаныбарлардан: *суу ичкен сары атан, сууда ойногон сары тоок, жөжөсү жок сүзгөн өрдөк* (3) болуп, баары 8 заттык нерсе *Күндүн* элесин берүү кызматын өтөгөн.

Кыймыл-аракетти, абалды билдирген этиш сөздөр аркылуу элес түзүү ыкмасы *Күнгө* карата да колдонулган: *качат-, кайтып келет-, күлүп кетет-, ыйлап кетет-, муз тешет-* – баары 5 (беш) этиш сөз колдонулган. *Айдын* көрүнүшүнүн улам өзгөрүп турушу памир кыргыздарынын баамына көбүрөөк чалдыккан да, анын ар кыл абалын, көрүнүшүн көркөм чагылдыруу үчүн заттык түшүнүктөр да, этиш сөздөр да арбын колдонулган. *Күн* менен *Ай* бирге айтылган табышмактарда алар: *ага-ини, дүйнөгө түркүк болгон бири алтын, бири күмүш эки терек, чаң чыгарбаган эки жорго, эки каз, эки өрдөк* (5) түрүндө, бири-бири менен эштеп, параллел, жупташкан түшүнүктөр катары берилет.

Мына ушул келтирилген маалыматтардан белгилүү болгондой, табышмактын денотаты болгон асман телолору адамдардын турмушунда кеңири белгилүү, таанымал жандуу, жансыз нерселер, ал гана эмес, кыймыл-аракетти билдирген сөздөр аркылуу да элестетилген. Затты кыймыл-аракет аркылуу элестетүү образдардын динамикалууулугун арттыраы белгилүү, ошону менен бирге эле, сырткы дүйнөнүн элесин көркөм образга айландыруунун тажрыйбасы бай экендигинин көрсөткүчү боло алат. Этиштер заттын сырткы көрүнүшү менен бирге анын ички абалын да кошо билдирет. Бул жерде, таанып билүүнүн бир жактуу эмес экендиги да байкалат. Мисалы, денотаттын жеткиликтүү элесин тартуу үчүн урунулган жандуу, жансыз нерселердин аталыштары жана этиш сөздөр маанисинин терендиги, көркөмдүгү, ассоциациялуулугу жагынан кыйла байыт.

Кийинки жылдары, салыштырмалуу жаңы башталыш болуп эсептелсе да, этнофилософиялык изилдөөлөрдүн маанилүүлүгүн баса белгилеген пикирлер байма-бай айтылууда жана анын идеялары, айрыкча, электрондук талаага тездик менен жайылтылууда. Философия илими этнофилософиялык изилдөөлөрсүз толук болбой турган доорго карай бара жатканыбызды канчалык тезирээк моюнга алсак, ошончолук пайдалуу болобу деген ойго келесин.

Акыркы жылдарда социалдык-гуманитардык илим тармактарын биротоло каптап бара жаткан, мурдагы этнология, этнография, этнососоциология терминдеринин калыбын колдонуу менен пайда болгон: этнолингвистика, этнофольклористика, этнопедагогика, этнопсихология, этноантропология, этноэкология, этноспорт, ал турсун, этнополитика ж.б. жаңы аталыштар, терминологиялык система, илимий изилдөө багыттары пайда болуп, алардын тездик менен өрчүп жатышы симптомдуу көрүнүш. Ушул, аталышы мурдагы көнүмүш терминдин баш жагына *этно-* приставкасын жайгаштыруу жолу менен жаратылган жаңы илимий багыттардын жекече, тармактык табылгаларын жалпылай турган, өзүнүн изилдөө ыкма, усул жана методологиясына ээ, жаңы философиялык багыттын этнофилософия деген рубрика менен академиялык турмушубузга кирип келиши табигый көрүнүшкө айланганы турат. Ушундан улам, жогоруда айтылган маалыматтарга таянуу менен, эгерде аталган жаңы багытка баш байлаган, этнофилософия маселелерин изилдөөгө белсенген окумуштуулар болуп калса, синкреттик табиятка ээ элдик табышмактардын сөзсүз колго алышы керектигин кайрадан дагы бир жолу белгилөөнү артыкбаш көрбөйм.

4. Колдонулган адабияттар:

- Кауыров, С. (2010). Ethnological Review of the Van Kyrgyz. *International Journal of Central Asian Studies*, Seoul, 14, 181-199.
- Rémy Dor. (1980). *Si Tu Me Dis: Chante! Chente!... / Documents pour Servir a la Connaissance de la Tradition Orale des Kirghiz du Pamir Afghan [Text]* T. 1. These pour le Doktorat Es-Lettres par Rémy Dor Presentee le 22 Desembre, Paris.
- Türk Halkının Bilmeceleri Birleştirilmiş 2. Baskı.* (1999). İlhan Başgöz, Andreas Tietze (Ed.), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Абдыракунов, Т. (1973). *Киргизские народные загадки.* Автореф. дисс. ... канд. филол. Наук, Фрунзе.
- Аникин В. П. (1988). К мудрости ступенька. А. Бисти-В. П. Бисти (Рис.). *О русских песнях, сказках, пословицах, загадках, на родном языке: очерки.* М.: Дет. лит.
- Быкова А. А. (1996). *К вопросу об определении загадки // Паремнологические исследования.* М.: Наука.
- Кайыпов С. Т. (1916). *Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты. 2-т.* Үрүмчү: Шинжаң эл баш басмасы/Шинжаң илим-техника басмасы. (памир кыргыздарынан жыйналган 34 табышмак колдонулган).
- Кайыпов С. Т. (2011). *Памир кыргыздарынын тамактануу системасы: ритуал жана турмуш, салт жана жаңылануу: Этнографиялык изилдөө.* Бишкек: Бийиктик. (памир кыргыздарынан жыйналган 32 табышмак колдонулган).
- Кравцов Н. И. (1983). *Русское устное народное творчество: учеб. для фил. спец. ун-тов.* (2-е изд. Н. И. Кравцов, С. Г. Лазутин). М.: Высш. шк.
- Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары.* (1971). Ж.Мукамбаев, Ж.Таштемиров (Түз.). Фрунзе: Мектеп.
- Садовников, Д. (1996). *Загадки русского народа: сб. загадок, вопросов, притч и задач/ сост.* (вступ. ст. и примеч. В. Аникина). М.: ГЕРРА.
- Сендерович С.Я. (2008). *Морфология загадки.* М.: Школа «Языки славянской культуры».

5. Респонденттердин тизмеси

- А.Ә. – Абдулгапур Эржийес Эдил уулу
А.О. – Атабек Окан Абдилхадыр уулу
Әб.А. – Әбдижәпәр Айдоган Артыкбай уулу
Ә.Ә. – Әйдәр Эрдем Орозмамбет уулу
Б.К. – Бүбүхава (Ова) Кутлу Толубай Әәжи кызы
Ж.Йу. – Жээнбек Йурдакул Пәрмән уулу
К.Ол. – Кәмәл Олгун Әәмәт уулу
К.С. – Козубай Санжактар Касым Әәжи уулу
М.А. – Мәхәммәд Акын Осмонбай уулу
М.Т. – Мәмәтжума Долунай Төрөбек уулу

- М.Ч. – Мама Чагры Шермээмэт кызы
М.Э. – Мәмэзийэ Эртүрк Нәжмидин уулу
М.-Ә.К. – Мамыт Әәжи Фырат Козубай уулу.
П.А. – Патмахан Айдемир Тагай кызы
С.А. – Сәйитбай Арыкан Хадырберди уулу
С.Г. – Сәнәм Гүчлү Суванкул кызы
У.Г. – Учу (Жакут) Гүвен Толубай Әәжи кызы